

Σταύρος Γ. Γεωργίου

Το αξίωμα του κατεπάνω Κύπρου τον ΙΑ΄ αιώνα

Ένα σημαντικό ζήτημα για τη διοίκηση της βυζαντινής Κύπρου τον ΙΑ΄ αιώνα αφορά το αξίωμα του κατεπάνω, τις γνώσεις μας για τους κατόχους του αξιώματος και τις αρμοδιότητές τους¹.

¹ Για τους γνωστούς διοικητές και άλλους διοικητικούς αξιωματούχους της Κύπρου κατά τον ΙΑ΄ και τον ΙΒ΄ αιώνα βλ. Elisabeth Malamut, *Les îles de l'empire byzantin, VIIIe-XIIe siècles*, τ. I-II [Byzantina Sorbonensia 8], Paris 1988, τ. I, σ. 329-331, τ. II, σ. 506-511 (στο εξής: E. Malamut, *Iles*). – Catia Galatariotou, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge 1991 (ανατ. 2004), σ. 46-47. – J.-Cl. Cheynet, *Chypre à la veille de la conquête franque*, στο *Actes du Colloque "Les Lusignans et l'Outre Mer"* (Poitiers-Lusignan, 20-24 octobre 1993), Poitiers 1993, σ. 67-77, εδώ 73. – Αικατερίνη Ασδραγά, Το θέμα Κύπρου, στο *Ιστορία της Κύπρου*, εκδ. Θ. Παπαδόπουλλος, τ. Γ΄: *Βυζαντινή Κύπρος*, Λευκωσία 2005, σ. 199-233 (κεφ. Στ΄), ιδιαίτερα 208 κ.ε. (στο εξής: Αικ. Ασδραγά, *Θέμα Κύπρου*). – Της ίδιας, Η Κύπρος υπό τους Κομνηνούς (Α΄), στον ίδιο τόμο, σ. 293-347 (κεφ. Η΄), ιδιαίτερα 295 κ.ε. – Της ίδιας, Η Κύπρος υπό τους Κομνηνούς (Β΄), στον ίδιο τόμο, σ. 349-412 (κεφ. Θ΄), ιδιαίτερα 352 κ.ε. – Στ. Γ. Γεωργίου, *Μερικές παρατηρήσεις για την οικονομία της Κύπρου κατά την περίοδο των Κομνηνών (1081-1185)*, *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 33 (2007) 21-75, σ. 24 (στο εξής: Στ. Γ. Γεωργίου, *Μερικές παρατηρήσεις*). – Του ίδιου, *Eumathios Philokales as Stratopedarches of Cyprus (ca. 1092)*, *Byzantinoslavica* 66 (2008) 167-172 (στο εξής: St. G. Georgiou, *Eumathios Philokales*). – Του ίδιου, Η Κύπρος τον ΙΑ΄ και τον ΙΒ΄ αιώνα: Όψεις μιας βυζαντινής επαρχίας, *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 9 (2010) 129-148, σ. 134 (στο εξής: Στ. Γ. Γεωργίου, *Όψεις*). – Του ίδιου, Το μολυβδόβουλλο του μαγίστρου και κατεπάνω Κύπρου Μιχαήλ, *Βυζαντιακά* 29 (2010-2011) 153-161 (στο εξής: Στ. Γ. Γεωργίου, *Μολυβδόβουλλο*). – Του ίδιου, Ο ανώνυμος Καμύτσης του Πεντηκοντακεφάλου του αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου, *Ελληνικά* 62 (2012) 31-41 (στο εξής: Στ. Γ. Γεωργίου, *Ανώνυμος Καμύτσης*). – Του ίδιου, Το αξίωμα του κουράτορος Κύπρου κατά τον ΙΑ΄ και τον ΙΒ΄ αιώνα, *Βυζαντινά* 32 (2012) 183-208 (στο εξής: Στ. Γ. Γεωργίου, *Κουράτωρ Κύπρου*). – Του ίδιου, Η επιδρομή των Αιγυπτίων στην Κύπρο το 1158 και ο άγνωστος δούκας Κύπρου, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 54 (2010-2013) 291-298 (στο εξής: Στ. Γ. Γεωργίου, *Επιδρομή*). – Του ίδιου, Το αξίωμα του στασιαστή Ραφιομάτη στην Κύπρο (περίπου 1091-1092), *Βυζαντινός Δόμος* 19-21 (2011-2013) (= *Τιμητικός τόμος αφιερωμένος στην Ομότιμη Καθηγήτρια Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη*) 551-559 (στο εξής: Στ. Γ. Γεωργίου, *Αξίωμα*). – Του ίδιου, Η χρονολόγηση της υπηρέσεως του δούκα Κύπρου Ελπίδιου Βραχαμίου, *Βυζαντιακά* 31 (2014) (= *Αφιέρωμα στη*

Από μολυβδόβουλλα, που χρονολογούνται στα μέσα και στο τρίτο τέταρτο του ΙΑ΄ αιώνα, είναι γνωστοί τέσσερις διοικητές της Κύπρου κάτοχοι του αξιώματος του *κατεπάνω*: ο *μάγιστρος και κατεπάνω Κύπρου Μιχαήλ*², ο *μάγιστρος, βεστάρχης, κατεπάνω και κριτής Κύπρου Νικηφόρος Μελισσηνός*³, ο *βέστης, κριτής και κατεπάνω Κύ-*

μνήμη της Καθηγήτριας Βασιλικής Δ. Παπούλια 145-154 (στο εξής: Στ. Γ. Γεωργίου, Χρονολόγηση). – Αλεξάνδρα-Κυριακή Βασιλείου-Seibt, Παρατηρήσεις σχετικά με τους στρατιωτικούς λειτουργούς της Κύπρου κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο κυρίως βάσει σφραγιστικών δεδομένων, *Κυπριακά Σπουδαί* 73 (2009) 83-101 (στο εξής: Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt, Παρατηρήσεις), με αναφορά στις πηγές.

² Το μολυβδόβουλλο εξέδωσε τελευταία ο D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals from Cyprus*, τ. II [Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus LXXIII], Nicosia 2014, αρ. 936 (μέσα του ΙΑ΄ αιώνα) (στο εξής: D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals II*): «Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῶ δού(ω) Μιχαήλ μαγιστρ(ῶ) (καὶ) κατεπάν(ω) Κύπρου». Βλ. και του ίδιου, *Byzantine Lead Seals from Cyprus* [Cyprus Research Centre, Texts and Studies of the History of Cyprus XLVII], Nicosia 2004, αρ. 208 (δεύτερο μισό του ΙΑ΄ αιώνα) (στο εξής: D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals*): «Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῶ δουλῶ Μιχαήλ μαγιστρ[.] καὶ κατεπάνου Κύπρου». – Του ίδιου, *Byzantine Cyprus, 491-1191* [Cyprus Research Centre, Texts and Studies in the History of Cyprus LXII], Nicosia 2009, σ. 137, αρ. 936 (στο εξής: D. M. Metcalf, *Byzantine Cyprus*): «Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῶ δού(λω) Μιχαήλ μαγίστρ(ῶ) (καὶ) κατεπάν(ω) Κύπρου». Και στις τρεις περιπτώσεις ο D. M. Metcalf εκδίδει το μολυβδόβουλλο με σφάλματα. Εγκυρότερη είναι η έκδοση της Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt, Παρατηρήσεις 84-85, αρ. 3 (μέσα του ΙΑ΄ αιώνα): «Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῶ δού(λω) Μιχαήλ μαγίστρ(ω) (καὶ) κατεπάνου Κύπρου». Για τις παλαιότερες εκδόσεις βλ. A. Mordtmann, *Plombs byzantins de la Grèce et du Péloponnèse*, *Revue Archéologique*, nouvelle série, 34 (1877) 47-60, σ. 59, αρ. 47 (στο εξής: A. Mordtmann, *Plombs byzantins*). – G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884 (ανατ. Torino 1963), σ. 304-305 και σημ. 1, αρ. 2 (ΙΒ΄ αιώνας) (στο εξής: G. Schlumberger, *Sigillographie*). – Alexandra-Kyriaki Wassiliou - W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, μέρ. 2: *Zentral- und Provinzialverwaltung* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 324 / Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik II/2], Wien 2004, αρ. 275 (μέσα του ΙΑ΄ αιώνα) (στο εξής: Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel*). Άλλα αντίτυπα του μολυβδοβούλλου σώζονται στις συλλογές του Dumbarton Oaks Center (DO 58.106.5024) και του Institut Français d'Études Byzantines (IFEB, αρ. 75). Βλ. D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals* 253 (αρ. 208). – Του ίδιου, *Byzantine Lead Seals II* 90 (αρ. 936). Για τον *μάγιστρο και κατεπάνω Κύπρου Μιχαήλ* βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, Μολυβδόβουλλο 153-161.

³ Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt, Παρατηρήσεις 86-88, αρ. 6 (1065/1066-1075/1076) (= Seals published 1991-1996, στο *Studies in Byzantine Sigillography* 6, εκδ. N. Oikonomides [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 1999, σ. 71-114, εδώ 151, αρ. 1179 [1067-1078] [Münz Zentrum, Sale 77 (13-15 Απριλίου 1994)]: «Νικηφόρ[ος] μαγίστρ(ω) βεστάρχ(η) κατεπ[ά]νω (καὶ) κριτ[ή]ν Κύπρου τῷ Μελισσ[ος] (η)νῶ». Βλ. και D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 200 (περί το 1060-1070), ο οποίος δεν εκδίδει το μολυβδόβουλλο. Για ένα άλλο μολυβδόβουλλο του Νικηφόρου Μελισσηνού, όπου απαντά ως *μάγιστρος, βεστάρχης και κατεπάνω*, χωρίς όμως αναφορά του ονόματος της υπηρεσίας του, βλ. W. Seibt - Marie Luise Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Wien 1997, αρ. 1.2.11 (μεταξύ

πρου Μιχαήλ⁴ και ο βεστάρχης, κριτής και κατεπάνω Κύπρου Κωνσταντίνος⁵. Ένα άλλο μολυβδόβουλλο –που βρέθηκε στο λιμάνι της Κερύνειας και κατά τον εκδότη του D. M. Metcalf ανήκε στον πρόεδρο, τοποτηρητή και κατεπάνω Πηγάσιο– έχει κατά την εκτίμησή μου αναγνωστεί εσφαλμένα⁶. Ένας ακόμη κατεπάνω Κύπρου απαντά στον Βίον του αγίου Λιέμπερτ (Lietbertus ή Lietbert), επισκόπου του Καμβραί (Cambrai, 1051-1076), το 1055, οπότε συνέλαβε τον άγιο στον

περίπου 1065 και 1075): «Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) Νικηφόρω μαγίστρω βεστάρχ(η) (και) κ(α)τεπάν(ω) τῷ Μελ(ι)σ(ση)ν(ῶ)». Βλ. και D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 210. Για τον Νικηφόρο Μελισσηνό, γαμβρό από αδελφή του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) και κάτοχο αργότερα του τίτλου του καίσαρος, βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Οι Τιμητικοί Τίτλοι επί Κομνηνών (1081-1185). Συμβολή στη μελέτη των διοικητικών θεσμών του βυζαντινού κράτους*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 82-85 (στο εξής: Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοί Τίτλοι*).

⁴ Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt, Παρατηρήσεις 85, αρ. 4 (τρίτο τέταρτο του ΙΑ΄ αιώνα) (= G. Schlumberger, *Sigillographie* 305, αρ. 1 [ΙΑ΄ αιώνας]. – V. Laurent, *Bulletin de sigillographie byzantine. Quinze années de découvertes et d'étude* [1915-1929], *Byzantion* 5 [1929-1930] 571-654, σ. 620, αρ. 2. – I. Barnea, *Sceaux byzantins de Dobroudja*, στο *Studies in Byzantine Sigillography*, εκδ. N. Oikonomides [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 1987, σ. 77-88, εδώ 87-88, αρ. 10 [ΙΑ΄ αιώνας]. – *Seals published 1931-1986*, στο *Studies in Byzantine Sigillography* 5, εκδ. N. Oikonomides [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 1998, σ. 43-201, εδώ 143, αρ. 104 [ΙΑ΄ αιώνας]. – J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. II: *South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 1994, αρ. 38.9 [ΙΑ΄ αιώνας] [στο εξής: J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue II*]. – D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 209 [ΙΑ΄ αιώνας]: «Κ(ύρι)ε βοήθει Μιχαήλ βέστη κριτή και κατεπάνω Κύπρου». Βλ. και Valentina S. Šandrovskaia, *Sfragistika*, στο *Iskusstvo Vizantii v sobranijach SSSR. Katalog vystavki*, τ. I-III, Moskva 1977, τ. I, σ. 132-138 (αρ. 205-258), τ. II, σ. 133-153 (αρ. 678-864), τ. III, σ. 163-166 (αρ. 1020-1044), τ. II, σ. 137, αρ. 716 (ΙΑ΄ αιώνας). Σύμφωνα με τον W. Seibt, βιβλιοκρισία της έκδοσης των J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue II*, στο *Byzantinische Zeitschrift* 90 (1997) 460-464, σ. 463, ένας παρόμοιος τύπος σώζεται στη συλλογή του Institut Française d'Études Byzantines, που ωστόσο γράφει: ΚΑΤΕΠΑΝΟ.

⁵ Το μολυβδόβουλλο του βεστάρχη, κριτή και κατεπάνω Κύπρου Κωνσταντίνου απόκειται στη νομισματική συλλογή του Μουσείου του Βερολίνου (Berlin, Münzkabinett). Βλ. D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 207. – Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel* 265 και σημ. 180 (αρ. 275). – Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt, Παρατηρήσεις 85-86, αρ. 5 (τρίτο τέταρτο του ΙΑ΄ αιώνα).

⁶ D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 211 (τελευταίο τρίτο του ΙΑ΄ αιώνα): «[πρ]όεδρος τοπο[τηρ]ής (και) κ[α]τεπαν[ω] ὁ Πηγασί[ο]ς)]. Για το μολυβδόβουλλο αυτό βλ. τα σχόλια του εκδότη, *Byzantine Lead Seals* 256 (αρ. 211), και *Byzantine Cyprus* 112.

δρόμο του προς τα Ιεροσόλυμα με το πρόσχημα της προστασίας του από τους απίστους⁷.

Η Αικατερίνη Ασδραχά σε μελέτη της για το θέμα Κύπρου, αφού παρουσιάζει πληροφορίες για τους κατεπάνω Κύπρου, υποστηρίζει: «Τὰ ὀλιγάριθμα αὐτὰ παραδείγματα τοῦ κατεπάνω Κύπρου δὲν ἀνήκουν στὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες ὁ κατεπάνω εἶναι ἰσότιμος μὲ τὸν δούκα, ὅπως συμβαίνει σὲ πολλὰ ἄλλα θέματα ὅπου οἱ δύο τίτλοι ἐναλλάσσονται ἀδιακρίτως. Ἀντιθέτως εἶναι προφανῆς ἡ ἰσοτιμία του πρὸς τοὺς ἄλλους φορεῖς, σὲ διαφορετικὲς ἀσφαλῶς στιγμὲς τῆς στρατιωτικῆς ἐξουσίας, τὸν στρατηγὸ ἢ τὸν στρατοπεδάρχη ἢ καὶ τὸν κουράτορα, καὶ προϋποθέτει κατὰ συνέπεια τὴν ταυτόχρονη παρουσία ἄλλου ἀξιωματοῦχου, κυρίως τοῦ κριτοῦ, ἐπιφορτισμένου μὲ τὴν ἄσκηση τῆς οἰκονομικο-πολιτικῆς ἐξουσίας»⁸.

Μελετώντας τις σωζόμενες μαρτυρίες για τη διοίκηση του θέματος Κύπρου τον ΙΑ΄ αιώνα, πιστεύω ότι επιβεβαιώνεται πως και στην Κύπρο εφαρμόστηκαν οι ίδιες αλλαγές που συμβαίνουν στις άλλες επαρχίες της Αυτοκρατορίας. Όπως είναι γνωστό, ως συνέπεια των εξελίξεων στη διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της Αυτοκρατορίας από τον Ι΄ αιώνα και εξής, οι στρατηγοί ως διοικητές θεμάτων, που συγκέντρωναν στο πρόσωπό τους τη στρατιωτική και πολιτική εξουσία, αρχίζουν να χάνουν τη σπουδαιότητά τους και να υποκαθίστανται σταδιακά από αξιωματούχους με το αξίωμα του στρατηγού ή του δούκα ή του κατεπάνω, οι οποίοι ασκούν τη διοίκηση μικρότερων τώρα διοικητικών ενοτήτων (πόλεων, κάστρων, μικρών περιοχών). Τον ΙΑ΄ αιώνα οι στρατηγοί ως διοικητές θεμάτων εξαφανίζονται οριστικά. Στο πλαίσιο των διοικητικών μεταρρυθμίσεων παρουσιάζεται επίσης το φαινόμενο της ισχυροποίησης των αξιωμάτων του κριτή και του προαίτωρα, οι κάτοχοι των οποίων ασκούν την πολιτική εξουσία, που διαχωρίζεται από τη στρατιωτική, κατέχοντας συνήθως ταυτόχρονα και άλλα αξιώματα, όπως για παράδειγμα αυτά του αναγραφέως και του

⁷. *Vita Lietberti episcopi Camaracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Camaracensis*, έκδ. A. Hofmeister, στο *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum*, τ. XXX/II, Lipsiae 1934, σ. 838-866 (το κείμενο: σ. 840.30-866.11), εδῶ 858.15-23: «*Dominum pontificem servatum ex undis litora Cypri cum suis omnibus excipiunt. Quem princeps illius insulae, quem katapant, hoc est secundum dominum, vocant, timens, ne in manus paganorum incideret, a pridie nonarum Iunii usque ad pridie kalendarum Augusti, detinuit, donec ipsa die multo auro exitu vix impetrato, dum rursus marino itinere Ierosolimam se crederet proficisci, fraude nautarum declinantium insidias paganorum Laodiciam relatus est. Quo loco dum rursus moras inneceret nec spes ulla perficiendi vota superesset, remeantibus cum Laudunensi episcopo Elinando, quoniam et ipse illis diebus ierat Ierosolimam, quam pluribus itinerisque difficultatem referentibus tandem consilio Laodicensis episcopi redeundi iter mestus arripuit*».

⁸. Αικ. Ασδραχά, Θέμα Κύπρου 219-220.

εξισωτή⁹. Με τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις των Κομνηνών η στρατιωτική και η πολιτική εξουσία συγκεντρώνεται ξανά σε ένα πρόσωπο, που κατείχε το αξίωμα του δούκα¹⁰.

⁹. Για τις εξελίξεις στη βυζαντινή επαρχιακή διοίκηση από τα τέλη του Ι΄ έως τις αρχές του ΙΒ΄ αιώνα βλ. Hélène Glykatzi-Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 84 (1960) 1-109 (στο εξής: H. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches) (= αυτοτ. έκδ. Athènes - Paris χ.χ. = της ίδιας, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance* [Variorum Reprints], London 1971, αρ. VIII). - T. Wasilewski, Les titres de duc, de catépan et de pronocètes dans l'Empire byzantin du IXe jusqu'au XIIe siècle, στο *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines* (Ochride, 10-16 septembre 1961), τ. II, Beograd 1964 (ανατ. Nendeln/Liechtenstein 1978), σ. 233-239 (στο εξής: T. Wasilewski, Titres). - N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire* [Le monde byzantin], Paris 1972, σ. 340-363 (στο εξής: N. Oikonomidès, *Listes*). - Του ίδιου, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), *Travaux et Mémoires* 6 (1976) (= *Recherches sur le XIe siècle*) 125-152 (στο εξής: N. Oikonomidès, *Évolution*) (= του ίδιου, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments* [Variorum Reprints], Aldershot - Brookfield, VT 1992, αρ. X [στο εξής: N. Oikonomides, *Byzantium*]), σ. 143-144, 148-150. - J.-Cl. Cheynet, Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, *Travaux et Mémoires* 9 (1985) 181-194 (στο εξής: J.-Cl. Cheynet, *Chronologie*) (= του ίδιου, *The Byzantine Aristocracy and its Military Function* [Variorum Reprints], Aldershot - Burlington, VT 2006, αρ. XI [στο εξής: J.-Cl. Cheynet, *Byzantine Aristocracy*]). - E. Malamut, *Iles*, τ. I, σ. 316-331. - Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Α΄-Β΄, Θεσσαλονίκη 1992-1997² (α΄ έκδ. Αθήνα 1975-1988, ανατ. τ. Α΄-Β΄ 1996-1998), τ. Γ΄₁, Αθήνα 2001, τ. Β΄₂, σ. 309-313, τ. Γ΄₁, σ. 278-285 (στο εξής: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*). - Της ίδιας, *Το Πολίτευμα και οι Θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 324-1204. Κράτος, Διοίκηση, Οικονομία, Κοινωνία*, Αθήνα 2004, σ. 241-245, 391-398 (στο εξής: Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Πολίτευμα και Θεσμοί*). - Leonora Neville, *Authority in Byzantine Provincial Society, 950-1100*, Cambridge 2004 (ανατ. 2008), σ. 1 κ.ε. - Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και Πτώση του Θεματικού Θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από τον 10ο αι. κ.ε., Θεσσαλονίκη 2007* (α΄ έκδ. Θεσσαλονίκη 1985, στη σειρά: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Παράρτημα, αρ. 58), σ. 31 κ.ε. (στο εξής: Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και Πτώση*) - Γ. Α. Λεβενιώτης, *Η Πολιτική Κατάρρευση του Βυζαντίου στην Ανατολή. Το ανατολικό σύνορο και η κεντρική Μικρά Ασία κατά το β΄ ήμισυ του 11ου αι.*, τ. Α΄-Β΄ [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτα 43Α΄-Β΄], Θεσσαλονίκη 2007, τ. Α΄, σ. 11-40. - Bojana Krsmanović, *The Byzantine Province in Change (On the Threshold Between the 10th and the 11th Century)* [Institute for Byzantine Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Monographs 37 - Institute for Byzantine Research, The National Hellenic Research Foundation, Monographs 14], Belgrade - Athens 2008, σ. 1 κ.ε. - Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt, *Der Terminus pronocetis in der byzantinischen Verwaltung*, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 50 (2013) 149-162.

¹⁰. Για το αξίωμα του δούκα κατά την περίοδο των Κομνηνών βλ. T. Wasilewski, Titres 233-239. - N. Oikonomidès, *Évolution* 148-149. - P. Magdalino, *Η Αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180*, μτφρ. Αγγαία Κάσδαγλη, Αθήνα 2008, σ. 380-381. - Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Γ΄₁, σ. 280. - Της ίδιας,

Στην περίπτωση της Κύπρου επιβεβαιώνεται η παραπάνω εξέλιξη, με τη μελέτη των γνωστών περιπτώσεων κατόχων διοικητικών θέσεων στη νήσο τον ΙΑ΄ αιώνα.

Οι γνώσεις μας για το αξίωμα του στρατηγού Κύπρου είναι περιορισμένες. Είναι γνωστό από μαρτυρία του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογεννήτου ότι επί της βασιλείας του Βασιλείου Α΄ Μακεδόνας (867-886) είχε δημιουργηθεί το θέμα Κύπρου και ότι είχε υπηρετήσει για διάστημα επτά ετών ως στρατηγός Κύπρου ο αρμενικής καταγωγής στρατηγός Αλέξιος: «Ὁ δὲ μακάριος καὶ περιώνυμος ἐν βασιλευσὶ ὁ ἐμὸς πάππος Βασίλειος εἰς θέματος τάξιν αὐτὴν κατέστησε, καὶ διεπέρασεν ἐν αὐτῇ Ἀλέξιον στρατηγὸν ἐκείνον τὸν περιβόητον, τὸ γένος Ἀρμένιον, ὃς καὶ ἐπεκράτησεν αὐτῆς χρόνους ἑπτὰ. Πάλιν δὲ ἀφηρέθη ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν καὶ ταύτην φορολογοῦσι ὡσπερ καὶ πρότερον»¹¹. Αρκετά αργότερα, μετά την οριστική απαλλαγή της νήσου από τον αραβικό κίνδυνο το 965, επανιδρύθηκε το θέμα Κύπρου. Ο στρατηγός Κύπρου καταγράφεται στο *Τακτικόν Escorial* (971-975) μετά τους στρατηγούς Πελοποννήσου, Νικοπόλεως και Κιβυρραιωτῶν και πριν από τους στρατηγούς Κρήτης, Ελλάδος και Σικελίας: «... ὁ Πελοποννήσου Νικοπόλεως τῶν Κιβυρραιωτῶν ὁ Κύπρου ὁ Κρήτης ὁ Ελλάδος ὁ Σικελίας ...»¹².

Ο μόνος γνωστός κάτοχος του αξιώματος του στρατηγού Κύπρου τον ΙΑ΄ αιώνα είναι ο Θεόφιλος Ερωτικός, ο οποίος στασίασε ανεπιτυχώς μεταξύ Απριλίου και Ιουλίου του 1042, αφού δολοφόνησε τον δικαστήν και πράκτορα τῶν δημοσίων φόρων πρωτοσπαθάριο Θεοφύλακτο¹³. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης, η κυριότερη πηγή για τη στάση του Θε-

Πολίτευμα και Θεσμοί 393. Για τη διοίκηση την εποχή των Κομνηνών βλ. και Α. Hohlweg, *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen* [Miscellanea Byzantina Monacensia 1], München 1965, σ. 1 κ.ε.

¹¹ Φιλοπόνημα Κωνσταντίνου βασιλέως υἱοῦ Λέοντος περὶ τῶν θεμάτων τῶν ἀνηκόντων τῇ βασιλείᾳ τῶν Ῥωμαίων, ἐκδ. Α. Pertusi, *Costantino Porfirogenito, De thematibus. Introduzione - Testo critico - Commento* [Studi e Testi 160], Città del Vaticano 1952, σ. 81.20-24. Βλ. R. H. Dölley, *A Forgotten Byzantine Conquest of Kypros, Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques*, 5^η σειρά, 34 (1948) 209-224. - Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, Η μονή Μωσηλέ και η μονή των Ανθεμίου. Ιστορικά και τοπογραφικά, *Βυζαντινά* 12 (1983) 65-92, σ. 78-80. - Αικ. Ασδραχά, Θέμα Κύπρου 201-202, με αναφορά στη βιβλιογραφία και τα σχετικά προβλήματα.

¹² *Τακτικόν Escorial*, ἐκδ. Ν. Oikonomidès, *Listes*, σ. 265.1 κ.ε., ἐδῶ 265.23-29. Βλ. επίσης τα σχόλια του ίδιου, σ. 353-354.

¹³ Για τη στάση του Θεοφίλου Ερωτικού βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, Το κίνημα του Θεοφίλου Ερωτικού (1042) και το «ἔθνος τῶν Κυπρίων», *Βυζαντινά* 29 (2009) (= *Αφιέρωμα στη μνήμη του Δημητρίου Γ. Τσάμη*) 151-162.

οφίλου Ερωτικού, αναφέρεται σε αυτόν ως *τῆς νήσου στρατηγῶν*¹⁴. Το ίδιο επαναλαμβάνει αργότερα ο Μιχαήλ Γλυκάς¹⁵. Η έκφραση *στρατηγῶν* δεν σημαίνει κατ' ανάγκην το αξίωμα του *στρατηγού*¹⁶, είναι όμως πιθανότερο ότι ο Θεόφιλος Ερωτικός ήταν *στρατηγός Κύπρου* και, όπως έχει υποστηριχθεί, ένας από τους γνωστούς *στρατηγούς διοικητές θεμάτων* τον ΙΑ΄ αιώνα¹⁷. Εσφαλμένα υποστηρίζεται ότι κατείχε το αξίωμα του *κατεπάνω*¹⁸.

Προβληματισμό προκαλεί ένα μολυβδόβουλλο που απόκειται στη νομισματική συλλογή του Μουσείου του Βερολίνου (Münzkabinett Staatliche Museen zu Berlin, αρ. 775/1922). Η Αλεξάνδρα-Κυριακή Βασιλείου-Seibt εκδίδει το μολυβδόβουλλο, το οποίο χρονολογεί ανάμεσα στα τέλη του Ι΄ αιώνα και τον πρώιμο ΙΑ΄ αιώνα και αποδίδει σε κάποιον *βασιλικό πρωτοσπαθάριο και στρατηγό Κύπρου Θεόδοτο*¹⁹. Ο

¹⁴ Ιωάννου τοῦ Σκυλίτζη *Σύνοψις ἱστοριῶν*, ἐκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Editio princeps* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae V], Berolini - Novi Eboraci 1973, σ. 429.4-17, ιδιαίτερα στ. 5-6 (στο εἰς: Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*): «Οὗτος γὰρ τῆς νήσου στρατηγῶν καὶ νεωτέρων ἀεὶ πραγμάτων ἐφιέμενος ...».

¹⁵ Τοῦ κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Γλυκᾶ *Βίβλος χρονική*, ἐκδ. I. Bekker, *Michaelis Glycae Annales* [Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae], Bonnae 1836, σ. 594.20-595.3, ιδιαίτερα 594.20: «Ἀλλὰ καὶ Θεόφιλος ὁ Ἐρωτικὸς στρατηγῶν ἐν Κύπρῳ ...».

¹⁶ Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Chronologie* 190 σμμ. 68.

¹⁷ Η Η. Glykatzī-Ahrweiler, *Recherches* 50 και σμμ. 4, παραπέμποντας στην παραπάνω αναφορά του Ιωάννη Σκυλίτζη, κατατάσσει τον *στρατηγό Κύπρου* στους *στρατηγούς* των μεγάλων θεμάτων τον ΙΑ΄ αιώνα. Η Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και Πτώση* 71, υποστηρίζει ότι μέχρι τα μέσα του ΙΑ΄ αιώνα υπάρχουν ακόμη *στρατηγολί* επικεφαλής μεγάλων θεμάτων, ανάμεσά τους και ο *στρατηγός Κύπρου*, και παραπέμπει στην Η. Glykatzī-Ahrweiler. Η Ε. Malamut, *Iles*, τ. Ι, σ. 317 και σμμ. 113, τ. ΙΙ, σ. 506, υποστηρίζει ότι ο Θεόφιλος Ερωτικός ήταν *στρατηγός Κύπρου* και τον θεωρεί ως τον τελευταίο *στρατηγό Κύπρου*. Η Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt, *Παρατηρήσεις* 84 (αρ. 2), υποστηρίζει ότι ο Θεόφιλος Ερωτικός ήταν ο τελευταίος γνωστός *στρατηγός Κύπρου*. Πρβλ. Αιζ. Ασδραχά, *Θέμα Κύπρου* 208-209, η οποία υποστηρίζει ότι ο *στρατηγός Κύπρου* που αναφέρεται στο *Τακτικόν Escorial* δεν προΐσταται πλέον της στρατιωτικής και της πολιτικής διοίκησης, αλλά περιβάλλεται μόνο με στρατιωτικές αρμοδιότητες. Η ύπαρξη, κατά την ίδια, παραλλήλων και ανεξαρτήτων μεταξύ τους εξουσιών, της στρατιωτικής και της πολιτικής, γίνεται πιο έκδηλη καθ' όλη τη διάρκεια του ΙΑ΄ αιώνα, διασαφηνίζοντας μάλιστα την περίπτωση του *στρατηγού Κύπρου* στο *Τακτικόν Escorial*. Ως μια τέτοια περίπτωση θεωρεί αυτή του *στρατηγού Κύπρου* Θεοφίλου Ερωτικού και του *δικαστοῦ καὶ πράκτορος τῶν δημοσίων φόρων πρωτοσπαθαρίου* Θεοφυλάκτου.

¹⁸ Βλ. D. M. Metcalf, *Byzantine Cyprus* 135. - Του ίδιου, *Byzantine Lead Seals II* 196.

¹⁹ Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt, *Παρατηρήσεις* 83-84, αρ. 1 (τέλη του Ι΄ αιώνα - πρώιμος ΙΑ΄ αιώνας): «Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῶ δ(ούλῳ) Θ[ε]οδ[ο]δ[ό]τ(ῳ) (πρωτο)σπ[α]θ(α)ρίῳ) (καὶ) στρατ(ηγῶ) τ(ῆς) Κύπρου τῷ Δ...». Βλ. και Α.-Κ. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel* 196 και σμμ. 323 (αρ. 192).

D. M. Metcalf, χωρίς να εκδίδει το μολυβδόβουλλο, εξέφρασε την άποψη ότι δεν αφορά *στρατηγό Κύπρου*²⁰.

Για τους κατόχους του αξιώματος του *κατεπάνω Κύπρου* οι μαρτυρίες προέρχονται από τα μολυβδόβουλλα και τη σχετική αναφορά στον *Βίον* του αγίου Λίετιμπερτ που σημειώσαμε παραπάνω. Όπως αναφέραμε, τα μολυβδόβουλλα χρονολογούνται περί τα μέσα και στο τρίτο τέταρτο του ΙΑ΄ αιώνα. Οι τιμητικοί τίτλοι που έφεραν οι ιδιοκτήτες τους επιβεβαιώνουν τη χρονολόγησή τους²¹.

Ο πρώτος γνωστός διοικητής της Κύπρου με το αξίωμα του *δούκα* είναι ο μετέπειτα αυτοκράτορας Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης (1078-1081), ο οποίος υπηρέτησε στη νήσο το 1065-1067 περίπου με τον τίτλο του *προέδρου*, όπως εξάγεται από τη μελέτη της σταδιοδρομίας του (*cursus honorum*)²². Ο επόμενος γνωστός *δούκας Κύπρου* είναι ο κου-

²⁰ D. M. Metcalf, *Byzantine Cyprus* 134-135. – Του ίδιου, *Byzantine Lead Seals II* 195-196. Βλ. και την παλαιότερη άποψη του ίδιου, *Byzantine Lead Seals*, σφ. 273, ο οποίος αποδίδει το μολυβδόβουλλο σε κάποιον *σαπαθάριο* και *στρατηγό Κύπρου* Διογένη Θεόδοτο, χωρίς επίσης να το εκδίδει.

²¹ Για την αυλική ιεραρχία στο δεύτερο μισό του ΙΑ΄ αιώνα βλ. J.-Cl. Cheynet, *Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle*, *Byzantion* 53 (1983) 453-477 (= του ίδιου, *Byzantine Aristocracy*, σφ. VI). – Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοί Τίτλοι* 15 κ.ε.

²² Τη μαρτυρία ότι ο Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης υπηρέτησε στην Κύπρο παρέχει ο Σύρος ιστορικός John Gregory Bar Ebroyo, γνωστότερος ως Bar Hebraeus. Βλ. Yōhan-nān Grēghoryōs Bar ‘Ebhra’yā (= John Gregory Bar Ebroyo), *The Book of the Chronicle of the Generations [of Kings]*, έκδ. E. A. Wallis Budge, *The Chronography of Gregory Abū'l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus, Being the First Part of his Political History of the World*, τ. I-II, Oxford 1932 (ανατ. New Jersey 2003, στη σειρά: Gorgias Historical Texts 6-7), τ. I, σ. 226.20-23: «Then did a certain man called NICEPHORUS BOTANICUS rebel against him. This man was at one time a husbandman, and he rose step by step and ruled first over the ISLAND OF CYPRUS, and then over ANTIOCH». Βλ. σχετικά Κ. Χατζηψάλτης, *Τρεις Βυζαντινοί δούκες του θέματος Κύπρου κατά τους ΙΑ΄ και ΙΒ΄ αιώνες*, *Κυπριακά Σπουδαί* 50 (1986) (= *Πεντηκονταετηρίς της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών*) 107-110, σ. 107-108 (= του ίδιου, *Σημειώσεις άναφερόμενοι εις την ιστορίαν της βυζαντινής Κύπρου*. I. *Τρεις Βυζαντινοί Δούκες του θέματος Κύπρου κατά τους ΙΑ΄ και ΙΒ΄ αιώνες*, στο *Καθηγήτρια. Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*, έκδ. J. Chrysostomides, Camberley 1988, σ. 345-351, εδώ 345-349 και ιδιαίτερα 345-346). – Olga Karagiorgou, “ἀπὸ Λάμπης λαμπτήρα φωσφόρον ἐπιδημησαί τοῖς βασιλεῖσι προεσήμανον” (Attaleiates XII 9-10, p. 175). On the Way to the Throne: The Career of Nikephoros III Botaneiates before 1078, στο *Hypermachos. Studien zu Byzantinistik, Armenologie und Georgistik. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag*, έκδ. Chr. Stavrakos - Alexandra-Kyriaki Wassiliou - M. K. Krikorian, Wiesbaden 2008, σ. 105-132, εδώ 129-130. – Στ. Γ. Γεωργίου, *Μολυβδόβουλλο* 159. – Του ίδιου, *Σύμμεικτα για τη βυζαντινή Κύπρο Β΄*, *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 10 (2013) 293-297, σ. 294-295 (στο εξής: Στ. Γ. Γεωργίου, *Σύμμεικτα Β΄*), με αναφορά στη βιβλιογραφία.

ροπαλάτης Ελπίδιος Βραχάμιος, ο οποίος υπηρέτησε ανάμεσα στο έτος 1074 ή 1075 ή ακόμη και το έτος 1078 και τα τέλη της δεκαετίας του 1080²³. Η υπηρεσία ως δούκας Κύπρου ενός άλλου αξιωματούχου, του πρωτοπροέδρου Λέοντος Πλευρή, είναι κατά την εκτίμησή μου αμφίβολη²⁴. Επί Κομνηνών απαντούν αρκετοί αξιωματούχοι ως δούκες Κύπρου²⁵.

Σε ό,τι αφορά το αξίωμα του κριτή Κύπρου, το σιγίλλογραφικό υλικό προσφέρει επίσης σημαντικές μαρτυρίες²⁶. Τρεις γνωστές περιπτώσεις είναι οι κριτές και κατεπάνω Κύπρου Νικηφόρος Μελισσηνός,

²³. Ο Ελπίδιος Βραχάμιος απαντά ως δούκας Κύπρου σε ένα μολυβδόβουλλο, του οποίου σώζονται δύο αντίτυπα. Βλ. J.-Cl. Cheynet, *Trois familles du duché d'Antioche*, στο J.-Cl. Cheynet - J.-Fr. Vannier, *Études prosopographiques* [Byzantina Sorbonensia 5], Paris 1986, σ. 7-122, εδώ 63 (αρ. 8) (στο εξής: J.-Cl. Cheynet, *Trois familles*), προσθήκη στον ίδιο, *La société byzantine l'apport des sceaux*, τ. II [Bilans de Recherche - 3/2], Paris 2008, σ. 339-471 (αρ. 14-16), εδώ 385-386 (αρ. 8b) (τελευταίο τέταρτο του ΙΑ΄ αιώνα) (στο εξής: J.-Cl. Cheynet, *Société byzantine II*) (= A. Mordtmann, *Plombs byzantins* 59-60, αρ. 48. - G. Schlumberger, *Sigillographie* 305 σημ. 1. - I. Jordanov, *Pečatite ot strategijata v Preslav (971-1088)* [Monumenta Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia II], Sofia 1993, σ. 102 και σημ. 2 [αρ. 188]. - A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Byzantinischen Bleisiegel*, αρ. 254 [δεκαετία του 1070 - αρχές της δεκαετίας του 1080]): «Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) Έλπιδί[ω κ]ουροπαλάτ(η) κ[α]ι δουκ[ι] Κύπρου τῷ Β[ρ]αχαμίω». - J.-Cl. Cheynet, *Trois familles* 63 (αρ. 8), προσθήκη στον ίδιο, *Société byzantine II* 385-386 (αρ. 8b) (τελευταίο τέταρτο του ΙΑ΄ αιώνα) (= D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 148): «[Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) Έλπιδί[ω κ]ουροπαλάτ(η) [κ]α[ι] δουκ[ι] Κύπρου τῷ Βραχαμίω». Βλ. σχετικά Στ. Γ. Γεωργίου, *Χρονολόγηση 145-154*.

²⁴. Ο Λέων Πλευρής απαντά ως πρωτοπροέδρος και δούκας σε ένα μολυβδόβουλλο, το οποίο εξέδωσε με σφάλματα ο D. M. Metcalf. Βλ. D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 149 (τέλη του ΙΑ΄ - αρχές του ΙΒ΄ αιώνα): «Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) Λέοντ(ι) (πρωτο) (πρω)έδρ(-ω) (καδ) δουκ(ι)τ(-ω) ΠλευρFÉ». Βλ. σχετικά Στ. Γ. Γεωργίου, *Σύμμεικτα Β΄* 293-295.

²⁵. Βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Μερικές παρατηρήσεις 21-75*. - Του ίδιου, *Όψεις 129-148*. - Του ίδιου, *Ανώνυμος Καμύτζης 31-41*. - Του ίδιου, *Επιδρομή 291-298*. - Του ίδιου, *Αξίωμα 551-559*.

²⁶. Κάτοχοι του αξιώματος του *πραιτώρα* δεν απαντούν στην Κύπρο τον ΙΑ΄ αιώνα. Είναι ενδιαφέρουσα για τη διάκριση των αξιωμάτων του κριτή και του *πραιτώρα* η παρατήρηση του N. Oikonomidès, *Évolution 148*: «*L'étude des sources du XIe s., particulièrement des sceaux, laisse l'impression que ce terme est utilisé de préférence pour désigner un administrateur qui n'est pas nécessairement juriste de carrière, juge du velum ou de l'hippodrome*». Βλ. επίσης την παρατήρηση του ίδιου, *Οι αυθένται των Κρητικών το 1118, στο Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου - 3 Σεπτεμβρίου 1976), τ. Β΄: *Βυζαντινοί και μέσοι χρόνοι*, Αθήνα 1981, σ. 308-317 (= του ίδιου, *Byzantium*, αρ. XVIII), εδώ 312: «*Η διαφορά ανάμεσα στον πραιτώρα και τὸν κριτὴ φαίνεται νὰ εἶναι ὅτι ὁ κριτὴς εἶναι συνήθως ἐπαγγελματίας νομικὸς ἐνῶ ὁ πραιτὼρ δὲν εἶναι*». Βλ. και Η. Glykatzī-Ahrweiler, *Recherches 75-76*. - Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Β΄, σ. 310 και σημ. 4. - Της ίδιας, *Πολίτευμα και Θεσμοί 242-243* και σημ. 32. - Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και Πτώση 74* και σημ. 230.

Μιχαήλ και Κωνσταντίνος, που αναφέραμε παραπάνω. Στην περίπτωση τους παρουσιάζεται ένα συχνό φαινόμενο στη βυζαντινή διοίκηση, δηλαδή της περιστασιακής και προσωρινής συνένωσης στο ίδιο πρόσωπο των καθηκόντων του στρατιωτικού και του πολιτικού διοικητή²⁷. Άλλοι γνωστοί κάτοχοι του αξιώματος του *κριτή* την ίδια περίοδο είναι: ο *ασηκρητίς και κριτής Κύπρου Λέων*²⁸, ο *κριτής και αναγραφεύς Κύπρου Λέων*²⁹, ο *πατριίκιος και κριτής Κύπρου Θεόδωρος*³⁰, ο *πρόεδρος, κριτής και αναγραφεύς Κύπρου Λέων* (;)³¹, ο *πρόεδρος, κριτής και αναγραφεύς Κύπρου Λέων Κουνερός*³², ο *πρωτονοτάριος*

²⁷. Βλ. και H. Glykatzzi-Ahrweiler, *Recherches* 71 σημ. 7. - Αντ. Ασδραγά, Θέμα Κύπρου 218-219. - Στ. Γ. Γεωργίου, Μολυβδόβουλλο 160-161. Πρβλ. E. Malamut, *Iles*, τ. I, σ. 320, η οποία σημειώνει: «*Ce katépan de Chypre, attesté dès le milieu du 11e s., cumula bientôt les fonctions militaires et civiles: il est dit alors "kritès et katépan de Chypre" comme en témoin le sceau d'un certain Michel*».

²⁸. Το μολυβδόβουλλο εξέδωσε τελευταία ο D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals II*, αρ. 935 (δεύτερο τέταρτο του ΙΑ' αιώνα): «*Κύριε, βοήθει / τῷ σῶ δ(ούλῳ) / Λέοντι/η ἀσηκρητι[ς] [καί] κριτ[ῆ] Κύπρου*». Βλ. και του ίδιου, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 199: «*Κύριε βοήθει Λέοντι ἀσηκρητις καὶ κριτη Κύπρου*». Και στις δύο περιπτώσεις ο D. M. Metcalf εκδίδει το μολυβδόβουλλο με σφάλματα. Βλ. και του ίδιου, *Byzantine Cyprus* 136, αρ. 935. - Του ίδιου, *Byzantine Lead Seals II* 169. Εγκυρότερη είναι η έκδοση των A.-K. Wassiliou - W. Seibt, *Bleisiegel*, αρ. 192 (δεύτερο τέταρτο του ΙΑ' αιώνα): «*Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) [τ]ῷ σῶ δ(ούλῳ) Λέοντ(ι) ἀσηκρητ[ις] [κ(αί)] κριτ[ῆ] Κύπρου*». Για τις παλαιότερες εκδόσεις βλ. A. Mordtmann, *Plombs byzantins* 60, αρ. 49 (ΙΑ'-ΙΒ' αιώνας). - G. Schlumberger, *Sigillographie* 304-305 και σημ. 1, αρ. 4 (ΙΒ' αιώνας).

²⁹. D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 106 (δεύτερο μισό του ΙΑ' αιώνα): «(?) *Λέοντ(ι) [β]ε[στη]*». Ο εκδότης δεν αποκαθιστά ολόκληρη την επιγραφή του μολυβδόβουλλου και υποστηρίζει ότι το βαπτιστικό όνομα του αξιωματούχου αυτού ήταν *Λεόντιος*. Η γραφή *βέστη* δεν φαίνεται βέβαιη κατά την εκτίμησή μου.

³⁰. Το μολυβδόβουλλο εξέδωσε τελευταία ο D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals II*, αρ. 934 (δεύτερο μισό του ΙΑ' αιώνα): «*Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) τῷ σῶ δουλ(ῳ) Θεοδώρω Π(ατρ)ικί(ῳ) κ(αί) κριτ(ῆ) του Κύπρ(ου)*». Βλ. και του ίδιου, *Byzantine Cyprus* 136, αρ. 934 (δεύτερο μισό του ΙΑ' αιώνα): «*Θ(εοτό)κ β(οή)θ(ει) τῷ σῶ δούλ(ῳ) Θεοδώρω π(ατρ)ικί(ῳ) κ(αί) κριτ(ῆ) τοῦ Κύπρ(ου)*». Και στις δύο περιπτώσεις ο D. M. Metcalf εκδίδει το μολυβδόβουλλο με σφάλματα. Εγκυρότερη είναι η έκδοση του J.-Cl. Cheynet, *L'apport de la sigillographie aux études byzantines, Vizantijskij Vremennik* 62 (87) (2003) 47-58, σ. 54 (δεύτερο μισό του ΙΑ' αιώνα): «*Θ(εοτό)κε β(οή)θ(ει) τῷ σῶ δούλ(ῳ) Θεοδώρω π(ατρ)ικί(ῳ) κ(αί) κριτ(ῆ) τοῦ Κύπρ(ου)*».

³¹. D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 108 (δεύτερο μισό του ΙΑ' αιώνα). Ο εκδότης δεν αποκαθιστά την επιγραφή του μολυβδόβουλλου και το αποδίδει σε κάποιο πρόσωπο με το βαπτιστικό όνομα *Λεόντιος* ή *Παντολεόντιος*.

³². D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals II*, αρ. 967 (107) (τελευταίο τρίτο του ΙΑ' αιώνα): «*Κύριε βοήθει. Λέοντι προέδρω κριτή και αναγραφεί Κύπρου τῷ Κουνερῆ*». Βλ. και την παλαιότερη έκδοση του ίδιου, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 107 (τελευταίο τρίτο του ΙΑ' αιώνα): «*Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Λέοντι προέδρω κριτῆ (καί) αναγραφεί Κύπρου τῷ Κουνερῆ*». Βλ. επίσης του ίδιου, *Byzantine Cyprus* 137. Για ένα άλλο μολυβδόβουλλο του Λέοντος Κουνερός, όπου απαντά με τον τίτλο του *πατριίκιου*, βλ. Chr. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des*

και κριτής Κύπρου Θεοφάνης Ακαπνής³³, ο ανώνυμος πρωτοσπαθάριος, επί του Χρυσοτρικλίνου, βασιλικός νοτάριος και κριτής επί του Ιπποδρόμου και Κύπρου³⁴. Από τις αφηγηματικές πηγές είναι γνωστός ο δικαστής και πράκτωρ τῶν δημοσίων φόρων πρωτοσπαθάριος Θεοφύλακτος, τον οποίον –όπως σημειώσαμε παραπάνω– δολοφόνησε ο Θεόφιλος Ερωτικός, όταν στασίασε στην Κύπρο μεταξύ Απριλίου και Ιουλίου του 1042³⁵. Μια άλλη περίπτωση είναι αυτή του Καλλιπαρίου, τον οποίον σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή διόρισε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) ως κριτή και εξισωτή στην Κύπρο μετά την καταστολή της στάσης του Ραψομάτη περί το 1092, ενώ ο Ευμάθιος Φιλοκάλης διορίστηκε ως στρατοπεδάρχης³⁶.

Numismatischen Museums Athen [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 4], Wiesbaden 2000, αρ. 134 (τελευταίο τέταρτο του ΙΑ΄ αιώνα) (= Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος, *Βυζαντινά μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, ἐν Ἀθήναις 1917, σ. 353, αρ. 611α. – Chr. Stavrakos, Korrekturen zur Lesung einiger Siegel des Numismatischen Museums Athen, στο *Studies in Byzantine Sigillography 2*, εκδ. Ν. Οικονομίδης [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 1990, σ. 39-47, ἐδῶ 44, αρ. 4 [τελευταίο τέταρτο του ΙΑ΄ αιώνα] [στο ἐξῆς: Chr. Stavrakos, Korrekturen]): «† Σφραγῆς Λέοντα π(α)τρι(κί)ου τοῦ Κουνερέη». Στη συλλογή του Fogg Museum of Art (Fogg AM, αρ. 1443) σώζεται μολυβδόβουλλο του Λέοντος Κουνερέη, ὅπου ἀπαντᾷ με τον τίτλο του πρωτοπροέδρου. Βλ. Chr. Stavrakos, Korrekturen 44 (αρ. 4). Για τον Λέοντα Κουνερέη βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, Σύμμεικτα για τη βυζαντινή Κύπρο Γ΄, *Επετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱεράς Μονῆς Κύκκου* 11 (2015) 115-122, σ. 115-118.

³³ J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue II* 103, αρ. 38.7 (ΙΑ΄ αιώνας): «Σφραγῆς Θεοφάνου[ς] (πρω)νο[τ]α[ρ]ή[ο]υ (καὶ) κρητοῦ τῆς [Κ]ύπρου [τ]οῦ Ἀκάπνη». Το μολυβδόβουλλο ἐκδίδει χωρὶς διαφορὲς και ο D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 201. Βλ. και W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, μέρ. 1: *Kaiserhof* [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik II/1], Wien 1978, σ. 298 και σημ. 17 (αρ. 159), ο οποίος ἀποδίδει τη σφραγίδα σε κάποιον Θεόδωρο Αβαλάντη.

³⁴ J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue II* 104, αρ. 38.8 (ΙΑ΄ αιώνας): (πρω)το]σπα(θαρίω), ἐπ(ι) τ(οῦ) Χρ(υσο)τρι(κ)λί(νου), [β(ασιλικῶ) ν]οταρ(ίω), κρ(ιτῆ) [ἐ]π(ι) τοῦ Ἰππ(ο)δρ(ό)μ(ου) (καὶ) Κύπρου. Βλ. και την ἐκδοση του D. M. Metcalf, *Byzantine Lead Seals*, αρ. 202 (ΙΑ΄ αιώνας): «(πρω)το]σπα(θαρίω) ἐπ(ι) τ(οῦ) Χρ(υσο)τρι(κ)λί(νου) [β(ασιλικῶ) ν]οταρ(ίω) κρ(ιτῆ) [ἐ]π(ι) τοῦ Ἰππ(ο)δρ(ό)μ(ου) (καὶ) Κύπρου».

³⁵ Ἰωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν* 429.9-12: «... και τὸν δικαστὴν και πράκτορα τῶν δημοσίων φόρων τὸν πρωτοσπαθάριον Θεοφύλακτον ἀνελεῖν παρασκευάζει, ἔγλημα τούτω ἐπενεγκὼν, ὡς βαρείας τὰς τῶν συντελειῶν ποιουμένῳ εἰσπράξεις».

³⁶ Ἄννης τῆς Κομνηνῆς Ἀλεξιάς, ἐκδ. D. R. Reinsch - A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias*, τ. I-II [Corpus Fontium Historiae Byzantinae XL/1-2], Berolini - Novi Eboraci 2001, τ. I, σ. 263.80-88: «Ὁ δὲ βασιλεὺς ἀποδεξάμενος αὐτῶν τὸν ἀγῶνα δεῖν ἔγνω τὰ κατὰ τὴν Κύπρον ἀσφαλίσασθαι. Κριτὴν μὲν οὖν τηλικαῦτα και ἐξισωτὴν τὸν Καλλιπαρίον προῦβάλετο ἀνὴρ δὲ οὗτος οὐ τῶν ἐπισήμων, μαρτυριῶν δὲ πολλῶν δικαιοπραγίας τὲ και ἀφιλοχρηματίας και ταπεινοφροσύνης συνεπαγόμενος. Ἐπεὶ δὲ

Όπως αποδεικνύεται λοιπόν από τις σωζόμενες πηγές, τη διοίκηση της Κύπρου τον ΙΑ΄ αιώνα, πριν από την άνοδο των Κομνηνών, ασκούν κάτοχοι των αξιωμάτων του *στρατηγού*, του *κατεπάνω* και του *δούκα*, αδιακρίτως στην περίπτωση των δύο τελευταίων αξιωμάτων, ενώ από τα μέσα του ΙΑ΄ αιώνα την πολιτική εξουσία στο θέμα Κύπρου ασκούν αξιωματούχοι με το αξίωμα του *κριτή*, οι οποίοι αρκετές φορές κατέχουν ταυτόχρονα και άλλα αξιώματα και συννηθέστερα αυτό του *αναγραφέως*.

Σε ό,τι αφορά την άποψη περί ισοτιμίας του *κατεπάνω* με άλλους αξιωματούχους και συγκεκριμένα με τον *στρατοπεδάρχη* και τον *κουράτορα*, έστω και σε διαφορετικές στιγμές, δεν χρειάζεται περαιτέρω σχολιασμό, αφού πρόκειται για διαφορετικά αξιώματα, με διαφορετικό ρόλο και αρμοδιότητες. Η μόνη περίπτωση *στρατοπεδάρχη* είναι αυτή του Ευμαθίου Φιλοκάλη, ο οποίος –όπως προαναφέραμε– διορίστηκε στην Κύπρο με το αξίωμα αυτό μετά την καταστολή της στάσης του Ραφομμάτη περί το 1092, ενώ ο Καλλιπάριος διορίστηκε ως *κριτής* και *εξισωτής*. Ήταν όμως μια περιστασιακή και προσωρινή διευθέτηση προς αντιμετώπιση μιας έκτακτης κατάστασης, αφού σύντομα – οπωσδήποτε πριν από τα τέλη του 1094 περίπου– διορίστηκε ως *δούκας Κύπρου* ο *κουροπαλάτης* Κωνσταντίνος Κατακαλών Ευφορβηνός³⁷. Ο *κουράτωρ Κύπρου* ήταν ο υπεύθυνος αξιωματούχος για τη διαχείριση της περιοσίας του στέμματος στη νήσο και σε καμιά περίπτωση δεν είχε διοικητικά καθήκοντα. Η περίπτωση ανάληψης από κάποιον ανώνυμο *κουράτορα Κύπρου* της πρωτοβουλίας για την καταστολή κάποιας ταραχής στη νήσο επί Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα (1059-1067) οφειλόταν επίσης σε έκτακτη ανάγκη και σε καμιά περίπτωση δεν σήμαινε την άσκηση εκ μέρους του διοικητικών καθηκόντων πέραν των όσων απαιτούσε η υπηρεσία του³⁸.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματά μας, μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε, μέσα από τη μελέτη των σωζομένων πηγών για το αξίωμα

*καί τινος ή νήσος έδειτο του ταύτην φρουρήσοντος, τον Φιλοκάλην Εὐμάθιον τὴν ταύτης ἀναθέμενος φρουρὰν στρατοπεδάρχην προεχειρίσατο ναῦς πολεμικὰς δεδωκὼς αὐτῷ καὶ ἰππότητας ἐφ' ἃ τὰ κατὰ τὴν Κύπρον διὰ τε θαλάττης καὶ ἡπείρου ἀσφαλίζεσθαι». Για τη στάση του Ραφομμάτη βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, Αξίωμα 551-559. Για τον Ευμάθιο Φιλοκάλη βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοί Τίτλοι* 128 και σημ. 409, 161-162, 202, 262-263. – Του ίδιου, Μερικές παρατηρήσεις 24. – Του ίδιου, *Eumathios Philokales* 167-172. – Του ίδιου, Όψεις 134.*

³⁷. Βλ. St. G. Georgiou, *Eumathios Philokales* 167-172. Για τον Κωνσταντίνο Κατακαλών Ευφορβηνό βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Τιμητικοί Τίτλοι* 151. – Του ίδιου, Περί του κτίτορος της μονής της Παναγίας της Ασίνου Νικηφόρου Ισχυρίου, *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 7 (2006) 191-197, σ. 191-192. – Του ίδιου, *Eumathios Philokales* 170-171.

³⁸. Βλ. Στ. Γ. Γεωργίου, *Κουράτωρ Κύπρου* 183-208.

του κατεπάνω Κύπρου αλλά και των άλλων ανωτέρων διοικητικών αξιωματούχων της νήσου τον ΙΑ΄ αιώνα, ότι η βυζαντινή επαρχία της Κύπρου ακολουθούσε, σε ό,τι αφορά τους διοικητικούς θεσμούς, τις δομές και τις εξελίξεις της βυζαντινής διοίκησης της περιόδου. Επιβεβαιώνεται έτσι το συμπέρασμα ότι η νήσος δεν διέφερε από τις άλλες βυζαντινές επαρχίες και στον τομέα της διοίκησης, όπως συνέβαινε άλλωστε στην κοινωνική και οικονομική της οργάνωση.

Stavros G. Georgiou

The Office of *Katepano* of Cyprus in the Eleventh Century

The surviving testimonies for the office of *katepano* of Cyprus in the eleventh century are discussed. More specifically, the information derived from a small number of lead seals and a testimony of Saint Lietbert, bishop of Cambrai, in comparison with the testimonies for the offices of *strategos*, *doux* and *krites* of Cyprus are examined. This analysis is attempted within the context of the reforms taking place in the provincial administration of the Byzantine Empire from the end of the tenth century onwards. As regards its administration we can observe that Cyprus did not differ from the other Byzantine provinces. We also maintain that there is no relationship between the office of *katepano* of Cyprus and those of *kourator* and *stratopedarches* on Cyprus.